

Norbert Widok, *Wiara – nadzieja – miłość. Studium w oparciu o Listy Ignacego z Antiochii*, Wydawnictwo i Drukarnia Świętego Krzyża, Opole 2011, ss. 216

Pisma Ignacego z Antiochii, poza ich tłumaczeniem na język polski, nie doczekały się jak dotąd znaczącego opracowania w formie monografii wśród rodzimych teologów. Pionierskie w tym zakresie studium opublikował książd prof. dr hab. Norbert Widok, który zaprasza czytelnika do rozpatrzenia cnót teologalnych: wiary, miłości i nadziei w przekazie biskupa Antiochii. Ten wyjątkowy projekt bardzo szybko odsłania bogactwo treści tak ujętej aretologii w nauczaniu Antiocheńczyka oraz ukazuje dojrzałą i głęboko przemyślaną w tym zakresie dziedzinę aktywności wczesnochrześcijańskiej.

Treść listów Ignacego z Antiochii bez wątpienia stanowi znaczące źródło poznania wieloaspektowej już refleksji teologicznej początku II wieku. W ramach tej „refleksji” szczególne dary Zbawiciela, jakimi są wiara, nadzieja i miłość, otrzymują istotne miejsce. W rozwijanej parenzie stają się podstawowymi warunkami dla mających właściwie funkcjonować wspólnot kościelnych. Zarówno myśl antiocheńskiego biskupa, jak i świadomość eklezjalna adresatów odsłania intencję radykalnego zastosowania darmo danych darów Chrystusa, pomimo, a właściwie z powodu piętrzących się w Kościołach trudności.

Rozprawa podejmuje – jak wskazuje tytuł – wychodzące od analizy tekstu listów studium, którego celem jest nie tylko proste zestawienie cytatów, ale pokazanie rozumienia wiary, nadziei i miłości we wczesnym chrześcijaństwie. Zasadniczą cechą owego studium jest „spojrzenie retrospektywne”, czyli spojrzenie „z perspektywy XXI wieku [...] na ten bardzo wczesny pisemny przekaz nauczania pasterskiego” (s. 12). Współczesna bowiem teologia, a zwłaszcza katecheza, przyjęła w nazewnictwie dla tych Bożych darów takie sformułowania jak „cnoty Boskie” lub „cnoty teologalne”. Z uwagi zatem na stosowanie tej terminologii we współczesnej metodologii nauk teologicznych to ujęcie upoważniło autora do posługiwania się terminem „cnota” na oznaczenie owych duchowych kategorii życia chrześcijańskiego, pomimo że Antiocheńczyk nie używa słowa ἀρετή, a tym samym nie nazywa wiary, nadziei i miłości cnotami.

W konsekwencji struktura pracy, mając klasyczny układ trzech rozdziałów – po jednym poświęconym każdej cnocie – wewnątrz każdego z nich, w ramach podrozdziałów odzwierciedla współczesne rozumienie cnoty teologalnej rozłożone na trzy aspekty jej rozpatrywania: dar Boży, doskonaląca sprawność oraz czyn, czyli urzeczywistnienie się w praktycznej realizacji. Jak wskazuje autor, „te faktory współczesnego wyjaśniania istoty cnót teologalnych stały się zasadniczym bodźcem do podobnego spojrzenia na nie w przekazie Ignacego” (s. 13). Dziwić może nieco, wyrażona już w samym tytule i tak samo zawarta w strukturze, kolejność podejmowania cnót: najpierw wiary, potem miłości i na końcu nadziei – co zdaje się stać w rozbieżności z powszechnie stosowaną współcześnie sekwencją, a także z tą, jaką Paweł zawarł w hymnie o miłości (1 Kor 13,13). Autor wyjaśnia jednak we wstępie, że ten celowo przyjęty układ, widoczny także w pracach innych badaczy literatury wczesnochrześcijańskiej, „odzwierciedla ilościowy rozkład” występowania odpowiednich tematów i powiązanych z nimi terminów w listach Ignacego, ukazując tym samym, że Antiocheńczyk poświęca nadziei najmniej miejsca (s. 15). W efekcie, biorąc pod uwagę ilość wypowiedzi wyrażających wiarę i miłość w listach

biskupa Antiochii, naturalną stała się proporcja między rozdziałami – z dwoma pierwszymi znacznie dłuższymi i trzecim stosunkowo niewielkim, traktującym o nadziei.

W tak przyjętej strukturze rozprawa podejmuje odrębnie dla każdej z trzech cnót badania filologiczno-teologiczne, których celem jest uzyskanie rozstrzygnięcia, czy na początku II wieku w teologicznej świadomości tamtych czasów, reprezentowanych przez biskupa Antiochii, „były obecne, przynajmniej w fazie początkowej, wymienione kryteria składające się na definicję cnoty teologalnej” (s. 13). To badawcze podejście, zwieńczone czytelnymi wnioskami o wyraźnej obecności wymienionych aspektów w wypowiedzi Ignacego, jest absolutnym *novum* w opisywaniu funkcjonowania wiary, nadziei i miłości w nauczaniu Antiocheńczyka. Brak ujęcia cnót teologalnych z takiej perspektywy metodologicznej jest dostrzegalny w aktualnym stanie badań nad pismami biskupa Antiochii, co autor także prezentuje już na wstępie swoich rozważań.

Przeгляд zawartości treściowej pracy pozwala dostrzec, że wszystkie rozdziały odznaczają się takim samym „schematem ideowym”, co bezpośrednio wynika z podjętych założeń. W pierwszej kolejności ukazywany jest fenomen daru otrzymanego od Jezusa Chrystusa, czyli darmo danej wiary i miłości, wraz z opisem duchowych korzyści z tego wynikających. Następnie dar ten, jako przyjęty, przedstawiany jest w wymiarze doskonalącej sprawności, którą cechuje dynamizm postawy, skuteczność i której sama obecność postuluje troskę o jej zachowanie. Końcowa część każdego z rozdziałów kładzie nacisk na praktyczną realizację danej wartości duchowej. W przypadku wiary to wyznawanie, czyli oddawanie kultycznej czci temu co Boskie (wymiar kultyczny) oraz dawanie świadectwa względem wspólnoty (wymiar wspólnototwórczy). Natomiast w przypadku miłości to czyny mające charakter kultu, czyli miłość Boga, i tego co od Niego pochodzi oraz czyny ukazujące wzajemną miłość braci. Trzeci rozdział, zdecydowanie krótszy, poza podanym schematem dodatkowo przytacza tytuły chrystologiczne, które Ignacy formułował przy użyciu słowa „nadzieja”, przesuwał tym samym akcent z cnoty teologalnej na wątki chrystologiczne – co odzwierciedla faktyczne nachylenie wypowiedzi Antiocheńczyka w tym temacie.

W części dotyczącej wiary zestawiony przez autora pokazny wykaz tekstów z listów Ignacego zawierających odniesienia do tej wartości duchowej pozwolił ukazać, że poszczególne aspekty merytorycznego rozpatrywania jej jako cnoty są mocno poświadczane, z równomiernym rozłożeniem ich akcentowania. O priorytetowym traktowaniu sprawy wiary uczniów Chrystusa świadczy ilość miejsca, jaką w swoich listach poświęca jej pasterz z Antiochii, co w liczbach – jak podaje autor – sprowadza się do 29 wystąpień słowa „wiara” (πίστις) w formie rzeczownikowej i 12 wystąpień słowa „wierzyć” (πιστεύω) w formie czasownikowej (s. 80). Tym samym całość wypowiedzi w Ignacego w sposób czytelny i wystarczający ukazuje, na czym polega charakter daru w przypadku wiary, w czym tkwi i przejawia się jej znaczenie jako sprawności prowadzącej do wewnętrznej doskonałości, jakie zewnętrzne owoce przynosi jej praktykowanie w wymiarze kultycznym oraz jakie jest tego wszystkiego znaczenie dla utrzymania wspólnotowej jedności. W rezultacie zasadnym jest wniosek, jaki wysuwa autor, że idea teologalnej cnoty wiary na początku II wieku jest w sposób zaawansowany rozwinięta, uzyskując w miarę doskonałą i ostateczną jej postać.

Część podejmująca temat miłości prezentuje podobne nasycenie wypowiedziami biskupa Antiochii, prowadząc do analogicznych wniosków. Trzyaspektowe podejście do merytorycznego ujmowania miłości jako cnoty jest równie mocno poświadczane co w przypadku wiary, z podobną równomiernością rozłożenia akcentów. Wewnątrz tej wypowiedzi – jak w ramach interesującej statystyki podaje autor – Ignacy 45 razy używa słowa „miłość” (ἀγάπη) w formie rzeczownikowej i 17 razy słowa „kochać” (ἀγαπάω)

w formie czasownikowej (s. 153). Treść tych wypowiedzi potraktowana łącznie w sposób rozwinięty pokazuje, jak należy rozumieć charakter daru – darmo danej miłości, co oznacza jej doskonaląca sprawność, na czym polega jej dynamizm i skuteczność w działaniu oraz jakie efekty w wymiarze kultycznym i wspólnototwórczym przynosi aktywność ludzi kierujących się miłością. Na tym tle słuszne jest postawienie wniosku, jaki wysuwa autor, że na początku II wieku – w świetle nauczania Ignacego z Antiochii – miłość jako cnota teologalna była ujmowana w sposób bardzo dojrzały, wieloaspektowy, a jej objaśnianie nie odbiegało właściwie od współczesnego jej ujmowania.

Do nieco innych wniosków prowadzi ostatnia, trzecia część pracy dotycząca nadziei. Wykaz wypowiedzi Ignacego w tym obszarze tematycznym nie cechuje się już taką obfitością jak w przypadku wiary czy miłości. Sumarycznie – jak w uzupełnieniu swojej statystyki podaje autor – w listach Ignacego 3 razy pojawia się słowo „nadzieja” (ἐλπίς) w formie rzeczownikowej i 4 razy „mieć nadzieję” (ἐλπίζω) w formie czasownikowej. Niemniej, także i tutaj autor odnotowuje ciekawe wątki. Przede wszystkim wskazuje na zastosowanie słowa „nadzieja” w formułowaniu tytułów chryzologicznych, co przynosi kolejnych 7 zastosowań tego terminu i co stanowi zauważalne przesunięcie w nauczaniu Ignacego w stosunku do pozostałych cnót. Z kolei koncepcja nadziei jako daru czy doskonalącej sprawności okazuje się być tylko w nieznacznym stopniu zarysowana przez biskupa Antiochii, wskazując na będącą dopiero w fazie rozwoju refleksję w tym zakresie, której Ignacy jest ważnym ogniwem. Tym samym końcowy wniosek tej części pracy ukazuje ideę cnoty nadziei na początku II wieku jako będącą jeszcze w początkowej fazie.

W przyjętej metodzie pracy autor najpierw prowadzi analizę kontekstualną wybranych słów z uwzględnieniem konotacyjnych odniesień. Rozwija swoją analizę leksykalną poprzez nawiązania do literatury klasycznej (np. Arystotelesa, Plutarcha) oraz do Pisma Świętego (np. Apostołów Jana i Pawła). Następnie tak przeprowadzona konotacyjna weryfikacja staje się podłożem dla analizy teologicznej, uzupełnianej o elementy historyczno-liturgiczne. W tym zakresie autor w dużej mierze korzysta z komentarzy Williama R. Schoedela (*Ignatius of Antioch. A Commentary on the Letters of Ignatius of Antioch*, Philadelphia 1985), Emanuela Prinivalli i Manlio Simonettiego (*Seguendo Gesù. Testi cristiani delle origini*, vol. 1, Borgano Torinese 2011), Ferdinando Bergamellego (różne artykuły). W efekcie metodologia ta skutkuje bardzo wnikliwym przeglądem fragmentów pism Ignacego. Należy przy tym zaznaczyć, że autor obficie cytuje listy Antiocheńczyka, zawsze podając obok polskiego tłumaczenia także tekst w języku oryginału (greckim), co daje czytelnikowi możliwość pogłębionej lektury. Szczegółowo i drobiazgowo podejmowany komentarz do wybranych fragmentów listów skutkuje omówieniem niektórych wielokrotnie, osobno w każdym z trzech rozdziałów z perspektywy analizowanej cnoty. I tak na przykład omówienie fragmentu z *Listu do Filadelfian* (XI 2) podejmowane jest kilkakrotnie na stronach: 59, 111, 170. Podobnie fragment z *Listu do Polikarpa* (VI 2) pojawia się na stronach 40-43 i 99.

Omawiana rozprawa łączy w sobie dwie, odległe wydawać by się mogło, perspektywy: z jednej strony utrzymuje oś głównego tematu widzianego z perspektywy współczesności, a z drugiej strony integruje pokaźną liczbę wątków szczegółowych podejmowanych w listach Ignacego, interpretowanych w perspektywie tamtych czasów i uwarunkowań. Stało się to możliwe dzięki włączeniu rozległego aparatu badawczego, wykorzystaniu szeregu opinii teologicznych, by na zgromadzonym materiale przeprowadzić drobiazgową analizę, zbudować argumentację i systematycznie ją sklasyfikować pod kątem głównych tez rozprawy. Taka kompozycja pracy nie tylko w sposób czytelny prezentuje swoją zawartość, ale także, pomimo różnorodności i obfitości poruszanych wątków, pozostaje klarowną całością. Dopiero z tego punktu widzenia swoje uzasadnienie i potwierdzenie

znajduje przyjęta struktura rozdziałów wraz z ich jednostkami podrzędnymi. Już pierwsza lektura spisu treści pozwala odnieść wrażenie o należywym uporządkowaniu prezentowanych treści, logicznej sekwencji kroków badawczych, usystematyzowaniu wniosków. Ta klarowność przejawia się także w sposobie formułowania przez autora podsumowań. Są miejsca, gdzie formułowane wnioski wydają się być powtórzeniami, tymczasem to nie tyle mankament treści, co kwestia stylu pisarskiego – używania tych samych form zdaniowych do prezentowania podobnych wniosków w kolejnych rozdziałach. Porównanie sekwencji akapitów w podsumowaniach rozdziałów pozwala zauważyć ich wyraźne podobieństwo zbudowane na tym samym schemacie. Niektóre jednak z wątków czy przytaczanych w pracy wniosków mają charakter powtórzeniowy, ale najczęściej służą wtedy przywołaniu tych wcześniej przedstawionych konkluzji w otoczeniu kolejnych, nowo wyprowadzonych, pomagając czytelnikowi zestawić „narastającą” całość w jeden obraz.

Pomocnym dla uchwycenia rozpiętości prezentowanego tematu jest przedstawiona przez autora statystyka występowania w listach Ignacego wybranych słów związanych z wiarą, miłością i nadzieją – zarówno we wstępie, jak i w poszczególnych rozdziałach. Dodatkowo, w tym samym celu, autor umieszcza na końcu książki szczegółowy wykaz odniesień do wiary, miłości i nadziei w listach Antiocheńczyka z uwzględnieniem wszystkich form gramatycznych rozpatrywanych terminów. To bardzo cenne i pomocne narzędzie może posłużyć czytelnikowi nie tylko w głębszym rozeznaniu podejmowanego w pracy tematu, ale także w dalszych badaniach nad listami Ignacego. I wreszcie, również na końcu książki autor umieszcza *appendix*, w którym na kilku stronach omawia słowa pokrewne w stosunku do wiary i miłości, a które nie zostały umieszczone w głównym korpusie pracy. Są to: ὁμολογέω (zgodzić się, przyznać, wyznać, obiecać) – używany głównie dla przeciwstawienia faktów teologicznych w dyskusjach polemicznych, oraz ἔρω (miłość, żądza, pragnienie) i ἐρώω (kochać, pożywać) – których sens zastosowania przez Ignacego pozostaje kwestią o dużej rozpiętości opinii między badaczami, co przez autora zostało ze zrozumiałych względów jedynie zasygnalizowane.

Postawione we wstępie pytanie o teologiczną świadomość chrześcijan początku II wieku, których reprezentantem jest Ignacy z Antiochii, o obecność w ówczesnej refleksji aspektów składających się na definicję cnoty teologalnej według współczesnego jej rozumienia – znajduje wyczerpującą odpowiedź w całokształcie pracy. Przedstawiony obraz aretologii wczesnochrześcijańskiej zestawiony ze współczesną koncepcją cnót teologalnych, jawi się jako dojrzała i przemyślana dziedzina aktywności chrześcijańskiej, mająca głębokie zakorzenienie w tekstach ksiąg biblijnych. Mamy tu do czynienia z terminologią, która jest już w dużej mierze rozwinięta i dopracowana, w daleko idący sposób wyraża kwestie związane z cnotami teologalnymi oraz przedstawia sposoby ich praktykowania w codzienności chrześcijańskiej. Autor ma świadomość, że obraz ten, ukazujący poziom refleksji teologicznej w zakresie aretologii i stan świadomości z początku II wieku, jest w rozprawie reprezentowany przez jednego tylko przedstawiciela spośród ówczesnych nauczycieli wiary. Tym niemniej jest to reprezentant na tyle znaczący, że wyciągnięte w oparciu o jego twórczość wnioski w dużym stopniu oddają realia tamtego czasu, choć oczywiście rozciągnięcie badań na innych przedstawicieli tego okresu byłoby ważnym uzupełnieniem. To jednak metodologicznie nie mieści się w ramach omawianej rozprawy.

Na tle aktualnego stanu badań nad listami Ignacego Antiocheńskiego praca księdza Norberta Widoka jawi się jako oryginalna metodologicznie, podejmuje fundamentalną dla chrześcijańskiego życia problematykę wiary, miłości i nadziei w sposób kompleksowy, oferując nowatorskie ujęcie. W oparciu o skrupulatną analizę źródeł i włączając rozległą literaturę, która wnikliwie penetrowana zostaje wykorzystana jako punkt wyjścia lub odniesienia, autor wydobywa ważne z punktu widzenia badań nad listami Ignacego

zagadnienie w sposób całościowy. W ten sposób praca jawi się nie tylko jako próba syntetyzującego traktatu – łączącego różne wątki podejmowane przez różnych badaczy w różnym zakresie, ale także jako krok naprzód w analizie zagadnienia z zupełnie innej perspektywy. Owocem tego studium jest ukazanie starożytnej aretologii w nowym świetle.

Niewątpliwie od strony edytorskiej praca wymagała dużej dyscypliny i niemałego wysiłku. Niemniej wkradło się także kilka drobnych uchybień. Na stronie 100 zastosowano formę męską czasownika do omówienia tezy autora określonego w tekście jako „V. Corwin”, podczas gdy należało zastosować formę żeńską (autorem jest Virginia Corwin). W bibliografii, na stronie 193 dzieło tejże pisarki zostało wymienione dwukrotnie z niewielką różnicą słowną w tytule. Ponadto, podczas gdy w całej pracy cytaty są w sposób czytelny wyróżnione poprzez inny rozmiar czcionki i stosowne wcięcia, tego wyróżnienia brak na stronie 20 (cytat z *Listu do Filadelfian VIII 2*) oraz w umieszczonych na końcu *appendixach*. Te drobne usterki z pewnością mogą zostać usunięte w przypadku wznowienia wydania.

Podsumowując, należy uznać, że studium księdza Norberta Widoka stanowi cenny wkład w badania na listami Ignacego Antiocheńskiego, jak i wczesnochrześcijańskiej aretologii. W swojej metodologicznej oryginalności kładzie nacisk na aspekt filologiczny i dokonuje ciekawej retrospekcji z perspektywy współczesnego rozumienia cnót teologicznych. Ponadto cechuje się systematycznością i ukazuje dużą kompetencję translatorską autora. W całości praca nie tylko głębiej wprowadza w treść listów Ignacego, ale stanowi także cenne narzędzie do dalszych badań nad pismami słynnego Antiocheńczyka.

Krzysztof Abucewicz

„Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 49,1 (2016), s. 255-257

***La margelle du puits. Adolphe Gesché, une introduction*, red. Benoît Bourguine, Paulo Rodrigues, Paul Scolas (Collection Théologie), Les édition du cerf, Paris 2013, ss. 510**

Recenzowana pozycja to zbiór prac dwunastu naukowców, którzy na kolejnych stronach książki prezentują główne wątki myśli Adolphe’a Gesché’go – jednego z największych lowańskich teologów XX wieku. Urodził się w Uccle (Bruksela) w 1928 roku. Licencjat z filozofii i literatury ze specjalnością z filologii klasycznej uzyskał na l’Université Catholique de Louvain. Po święceniach kapłańskich w 1955 roku uzyskał doktorat z teologii i został profesorem w wyższym seminarium duchownym w Malines, a następnie na wspomnianym Uniwersytecie w Louvain. Adolphe Gesché zmarł w 2003 roku. Jego największym opracowaniem naukowym z zakresu teologii jest składające się z 7 tomów dzieło *Dieu pour penser* (t. 1: *Le mal*, t. 2: *L’homme*, t. 3: *Dieu*, t. 4: *Le cosmos*, t. 5: *La destinée*, t. 6: *Le Christ*, t. 7: *Le sens*). Wszystkie tomy ukazały się nakładem paryskiego instytutu wydawniczego Cerf w latach 1993–2003.

Pierwsza część recenzowanej książki to ukazane powyżej w skrótej formie dane biograficzne lowańskiego teologa. W drugiej części pozycji ukazany jest projekt teologiczny Gesché’go, jego styl stawiania pytań i sposób wprowadzenia myśli